

Др Горана С. Раичевић

ДОБРА РУЖИЋ И МИЛОШ ЦРЊАНСКИ

(Како су се у вечности срели један „Србијанац“ и један „пречанин“)

*То је био један Београд који је био ванредан. Која нема вице.
Нији ја може бији.*

Црњански у интервјуу 18. септембра 1975.

Рад се бави компаративном анализом карактера, дела, као и идеолошких и политичких становишта Добросава Добре Ружића (1854–1918) и Милоша Црњанског (1893–1977), који се никада нису срели, али чије су се судбине испреплетеле захваљујући породичним и историјским везама и подударностима. Биографије и животни избори ове двојице припадника генерација очева и синова говоре да се радило о идеалистима, који су јавни, друштвени ангажман сматрали обавезом а не предметом избора морално исправног грађанина. Закључује се да је српска грађанска интелигенција у деветнаестом веку, као и у првој половини двадесетог столећа, била доминантно левичарска, али да је, као у случају ове двојице ангажованих интелектуалаца, национални интерес, у конкретним историјским околностима, условљавао компромисе, непристајање на екстремне социјалистичке програме и оданост држави и монархији.

Кључне речи: Добросав Ружић, Милош Црњански, левица, национално и социјално питање.

Бележећи сећања о свом пријатељу и шефу из југословенске амбасаде у Риму пред Други светски рат, Миленко Поповић је написао да су око Црњанског увек биле полуистине. То је можда и усуд свих великих људи. Полуистине су најчешће аргументи критике, а писац се за живота, али и касније, нашао на ветрометини осуда и напада што су долазили са две различите, међусобно супротстављене стране. Са једне, оне левичарске, комунистичке, којој су се приклонили и некадашњи његови блиски пријатељи Милан Богдановић

и Марко Ристић, проглашавао се Црњански реакционаром, десничарем па чак и фашистом. Са друге, на којој се нашла емигрантска, али и овдашња, такозвана грађанска интелигенција, виђен је као дођош, варварин, који се у својим *Ембахагама* светио старом „грађанском“ Београду зато што у њему никада није био прихваћен, али и као опортуниста који се додворавао комунистичким властима пре и после повратка у земљу 1965. године. У светлу ова два и данас врло жива и присутна становишта, којима смо супротставили другачије тумачење пишчеве друштвене, идеолошке и политичке позиције у међуратном и поратном времену 20. века,¹ Милош Црњански нам изгледа као усамљени револвераш² који се нападима бранио, а судећи по последицама сукоба у које је улазио, којем су истина и правда биле много драже од личне среће.

У трагању за одговором на питање ко је био Милош Црњански: десничар или левичар, ројалиста или републиканац, Србин или Југословен, његови савременици, бивши пријатељи, они са којима је у међуратном периоду полемисао, али и историчари књижевности нашег времена, износили су тезу да се писац *мењао* те да између аутора побуњеничких стихова *Лирике Ийшаке* (1919) уредника *Идеја* (1934–1935) и новинара режимског *Времена* (1936–1938), и на крају емигранта и повратника, постоји дубок јаз. Пратећи његов живот и тумачећи одлуке које је доносио и начин на који је у својим делима видео свет али и судбину српског народа на Балкану, народа који „нема своје границе“, дошли смо до закључка да Милош Црњански никада није мењао своја темељна етичка начела, али и да, упркос исконској усамљености, никада није био песник „естета“ – одвојен од времена и своје заједнице – већ да га је управо његово политичко биће водило и онда када је писао тзв. лепу књижевност и када је писао новинске текстове и публицистику. Упркос томе што је био само посматрач друштвених збивања, пристајући на то да као извештач из Берлина и Рима улепшава оно што је тамо видео, и скривајући од читалаца песимистичку слику будућности која му се јасно указивала, жеља да „води радњу“³ није у њему згаснула до позне

¹ Вид. Раичевић 2021.

² Одговарајући потписницима јавног апела против текста *Ми њосијајемо колонија сйране књије*, у којем је критиковао масовно превођење марксистичке литературе, Црњански је написао: „Мени не требају ни од кога потписи, ја стојим сам за себе, у одбрани наше књижевности. Јавност нека бира“ (*Полиџика*, 22. март 1932), а у једном писму Драгану Аћимовићу, који је у емигрантској штампи бранио омаловажаваног и нападаног писца: „Послали су ми Н.Р. [*Нашу Реч*] па сам видео Вашу поновну интервенцију, а сад чујем да сте нешто писали о мени и у париском Савременику, који не знам и нисам видео. Немојте то да радите. И ако се сви диве Вашој одбрани ја Вам мандат за одбрану нисам дао. Волим да ратујем сам“ [Необјављена грађа.]

³ Из Рима је 18. маја 1939. Црњански писао Милану Кашанину: „Мислим да смо ми једна генерација која је дошла из хаоса и која ће опет отићи у хаос. Увек сам желео да водим акцију. Судбина је сад решила тако да сам постао посматрач и извештач“ (Шовљански-Трењаков 1993: 83).

старости, када је без устезања и отворено признао да је циљ већине авангардиста у послератном Београду био – политички ангажман: „То је један сто који је био у ‘Москви’, где смо сви ми ... сањали о томе да постанемо политичари, што није, разуме се, није могло бити, пошто нема залеђа“ (Јанковић 1982: 737). Од свих сталних и спољних сарадника Групе уметника у високу политику ушао је само Иво Андрић.

Ако реченицу коју је остарели писац изговорио у свом последњем интервјуу 18. септембра 1975. схватимо озбиљно, онда би се тврдња о мотиву за писање *Ембахага* коју је изнео и Борис Милосављевић⁴ могла схватити као тачна. Супротно нам, међутим, говори начин на који је Црњански у овој књизи сећања приказао такозвани грађански свет. Упркос пристрасним оценама да је писац у негативном светлу осликао представнике међуратне југословенске дипломатије у коју се – као у кастинском систему што га је, према заједничком претку, звао „бабадудићима“ – улазило преко „тетака и страна“, те да га је оцрнио и исмејао у карневалском стилу,⁵ слојевити портрети Живојина Балугџића, Александра Цинцар Марковића, Бошка Христића,

⁴ Пишући о двобоју Сондермајер-Црњански из 1926, Милосављевић овај догађај посматра и тумачи као сукоб два Београда: са једне стране је чувени херој из Првог светског рата (који се после рата бавио мање узвишеним занимањем поставши индустријалцем). „Част и учтивост, Сондермајер је припадао том свету“ (Милосављевић 2016: 284). За Милосављевића „господство“ Тадије Сондермајера неупитна је ствар (иако јој чињенице које у истом раду износи не иду у прилог), док је грађанском хероју по свему супротстављен дођош Црњански, од кога су се престоничка господа, упркос женидби са Видом Ружић, увек дистанцирала, јер „Црњански је, у ствари, од почетка био недовољно поуздан за Београд“ (Милосављевић 2016: 288). Писац је тај предратни Београд као фикс-идеју, каже Милосављевић, и волео и мрзео у исто време: „Његова преосетљивост, међутим, није мола да поднесе друштвено расипојање“ (Милосављевић 2016: 283, нагл. Г. Р.). Зато се, после рата, у *Ембахагама*, из далеког Лондона, каже овај историчар, он том Београду свети: „После рата Црњански може слободно да се на даљину свети Београду исмевањем и извргавањем руглу. Прибегава типичним новинарским неистинама, ефектним и забавним за неупућене читаоце...“ (Милосављевић 2016: 284). Према Милосављевићу, све што је Црњански после рата писао, уклопило се „нажалост, у пропагандну тенденцију постављену одмах после рата, чији је циљ био, како сматра Слободан Јовановић, да се ‘извргне руглу и осрамоти све што је претходило Титову тоталитарном режиму и што није хтело да му се приклони када је снагом савезничког [дакле СССР, САД и УК] оружја устоличен у Београду...“ (Милосављевић 2016: 285).

⁵ У помињаном интервјуу осамдесетдвогодишњи Црњански врло луцидно говори о свом животу, па је без задршке одговарао на сва питања, и на оно о *Ембахагама*, које су до тада јавности биле познате само по одломцима штампаним у *Књижевности*. Говорио је о „имитацији дипломатије“, то јест о томе да је самостално одлучивање и деловање југословенских посланика у међуратном периоду било онемогућено пре свега због неспособних кадрова који су на положаје долазили преко политичких, породичних и пријатељских веза, али и због тога што су, чак и када су имали све потребне особине, морали да се понашају као слуге династије и Александровог, а затим и Павловог режима: „Јел ми нисмо имали амбасаде. Ја их називам, исмевам их па кажем ембахаде, шпански како је. Али, не амбасаде него посланства. У посланству имате ви министра. Наши министри су били бирани по протекцијама: јер су извесне жене узели за жене. Друго, из другарства. Треће, највише из партијских

које је у *Ембахагама* оставио, иду у прилог једној другој тези. О томе да је у сећањима на злокобне године пред Други светски рат, чија је догађања и политичка превирања имао прилику да посматра из центара моћи двеју десних европских диктатура, Црњански у ствари желео да раскринка и критикује погубну улогу европских демократија Француске и Енглеске, које су својом политиком попуштања Хитлеру и Мусолинију, политиком умногоне заснованом на жртвовању „другоразредних“ народа и држава попут Чехословачке (али касније и Југославије) зарад сопствене политичке добробити, подробно смо писали (в. Раичевић 2018. и 2021). Када је, међутим, реч о помињаној опозицији између Црњанског и грађанског Београда, онда је немогуће заобићи чињеницу да је, својом женидбом, мада испрво нерадо дочекан, писац у тај свет ипак ушао. О томе да ли је грађански Београд одбијао или оклевао да „усвоји“ Црњанског, или је управо сам Црњански успостављао дистанцу и кидао пријатељства, ма како то за њега болно било, никад уплашен од самоће и изолованости, питања су на која истраживачи дају различите одговоре. У овом раду изнећемо уочене подударности између карактера, дела и идеолошких и политичких становишта грађанског интелектуалца Добросава Добре Ружића (1854–1918) и његовог зета Милоша Црњанског (1893–1977), који се никада нису средили, али чије су се судбине испреплетеле захваљујући породичним и историјским везама, са намером да укажемо на линију континуитета која повезује српске интелектуалце деветнаестог и двадесетог столећа, опредељене за идеале социјалне правде, са једне стране, али и за државотворну идеју, са друге.

Ако је писац Милош Црњански, без задршке и рачуна, и на своју штету, кидао везе са живима, везе са мртвима као да су у тој усамљености на коју је био осуђен само јачале. Иако свог таста Добросава Ружића – који је умро 1918. године, изашавши тешко болестан са двогодишње робије у нежидерском логору – никада није упознао, извесно је да је сенка „честитог Добре“ као добри дух пратила писца,⁶ али и да његова оданост краљу ујединитељу није била само последица обожавања државе, те панславизма и југословенства својствених једном пречанину, већ да је делом долазила из неугаслог наслеђа ружићевског „карађорђевићевства“. Завет оданости склопљен између Милоша Црњанског и Видосаве Ружић, пара који је свој мали брачни чун с муком одржавао на површини у историјским олујама двадесетог столећа, уместо старања о потомству, као наслеђе предака, донео је

разлога: радикали, демократе и тако... Тако да су ту често били људи који су били толико неспособни да мисле сами него су морали да слушају“ (Јанковић 1982: 740).

⁶ Карактеристичан је одломак из *Ембахагама* у којем Црњански описује пријем код кнеза Павла пре свог одласка у Рим у мају 1938. године: „Кнез је много ведрији, веселији, у кругу фамилије, па прича својој ташти, о оцу моје жене – Добри Ружићу. Каже да је то био најчеститији, и најбољи, човек, кога се, из прошлости сећа. Имам утисак да то не каже само зато да би нам нешто лепо рекао, него и са неком носталгијом једног бившег Београда и прошлих времена. Добра Ружић, каже, није зарезивао, никога“ (Црњански 2010: 245).

једну другу бригу, што, по Шпенглери, представља сублимацију мајчинског нагона: бригу о народу и држави. У том смислу, као важно, наметнуло се питање: како би се у вечности сложили, о чему би разговарали један „Србијанац“ и један „пречанин“, при чему ово намерно помињање често у пежоративном смислу употребљених назива за „овостране“ и „онострани“ Србе⁷ указује на неизбежне и чини се неискорењиве српске поделе. Поређење појединачних судбина два Србина, једног од другог двоструко удаљених, при чему много важнијом сматрамо чињеницу да су припадали двома супротстављеним генерацијама – очева и синова – између којих најчешће нема правог контакта,⁸ можда би нам дало драгоцен увид у континуитет односно дисконтинуитет српског политичког простора деветнаестог и двадесетог столећа, и доминантних идеја које су се у овој двојници сличних карактера спајале у наизглед неспојиве синтезе, левичарства и ројализма, на пример, а које су у основи имале један разлог и циљ: поштовање и очување српске државе. Оданост неким другим циљевима, вишим од личне користи, те поштење и честитост, као да су и Милоша Црњанског и његовог таста Добру Ружића ставили на трагичну страну историје. Ово је прича о укрштању њихових судбина.

Милош и Вида рођени су исте 1893. године, он 26. октобра као прво дете из другог брака Томе Црњанског, удовца, који се оженио Марином Вујић, ћерком угледног и добродостојећег панчевачког градског капетана Панте Вујића. Вида је рођена 29. децембра, као прво дете из другог брака ужичког професора Добре Ружића, удовца са троје деце, склопљеног са Олгом, удовицом ужичког трговца Дамјана Орловића. Црњански је имао старијег полубрата Јоцу, који је осим њега једини поживео, док су полусестра Анђелка, сестра Иванка и брат Мирко умрли као деца. О Томи Црњанском (1853–1908), који је био само годину дана старији од Добре Ружића, мало знамо. Толико да су се у његовом оцу Мити, а Милошевом деди, сусрели и свештеник и новинар и ратник: овај сеоски парох и претплатник на српску књигу, предводио је Иланцане у бици с Мађарима и писао извештаје са ратишта за београдске *Српске новине*. Да је Тома у Ходмезевашархелу завршио гим-

⁷ Иако неки сматрају да због пежоративних конотација, којима је посебно обележен термин „Србијанац“ (омиљен данас у хрватском јавном медијском дискурсу који наводно прави разлику између етничке припадности и држављанства, иако разлика по аналогiji код наших комшија никада није успостављена) треба користити термине „овострани“ и „онострани“ Срби, због релативности разлике коју намеће тачка посматрања, сматрамо да је и ова терминологија некорисна ако не и бесмислена.

⁸ Дискутујући о положају писаца у земљи и иностранству, Црњански је 1970. године младим колегама рекао: „Ја уопште сматрам да између нас, између старости и између младости, нема контакта, и да га никад није било. И да га никад неће бити. То је једна од главних трагедија човечанства – то кажем као књижевник, – те смене генерација су, скоро увек, веома велика патња за млађе...“ (Црњански 1999: 534). Као авангардиста, Црњански је водио своје ратове против преживелих предратних поетика, а у *Коментарима* за *Лирику Ийјаке* написао је да је одувек био сам себи предак.

назију, где је „терао кера мало на пречански начин“, да се чак тукао са професорима, па се кући у Иланцу вратио уз тамбуру, када га је од очевог гнева спасла само добра мајка Јула. Милош је рођен у Чонграду, варошици која је сматрана неком врстом аустроугарског чиновничког Сибира, где је његов отац, према сведочењу пишчевом, био премештен из Титела и то по некој казни. По једној верзији, скупљао је претплату за левичарски лист *Ситража* Пере Тодоровића, а по другој, агитовао је на изборима у Панчеву за кандидата Србина. Породица се из Чонграда преселила у Темишвар, вероватно после смрти Марининог оца, јер се њихово финансијско стање изненада поправило. У овом „малом Бечу“, како је тада тепано граду на Бегеју, где је Милош похађао српску школу и мађарску пијаристичку гимназију, Тома је био председник Српске црквене општине. Умро је у педесет и петој години, од неизлечиве болести, оставивши сину јединцу сандук пун прашњавих примерака *Ситраже* и *Засиаве*. Црњански је отац запамтио као Дон Кихота који чита Милетићеве чланке, али и преписку Светозара Марковића, као и ратне дневнике Пере Тодоровића, као родитеља који га је „кључкао историјом Војвођана“. Смрт са којом се Тома суочио мирно, повукавши се у село како не би сметао сину који учи грчки, сведочио је касније Црњански, обележила је у великој мери живот великог писца. Испрва препуштен жалости (о чему сведочи и дуг изостанак из школе), Милош је одлучио да буде најбољи ђак, а судећи према оценама из сведочанства, обећање дато себи испунио је у целисти.

О не мање бурној младости и левичарским заносима говори и биографија „оностраног“ Србина Добросава Ружића, који је рођен 1854. године у Чачку, где му је отац Милош, учитељ и писар, пореклом из драгачевског села Негришори, тада службовао. Основну школу похађао је у Чачку и Ваљеву, а затим одлази у Београд у гимназију. Тамо је, на Калемегдану, сећао се касније Добросав у својим *Успоменама*,⁹ гледао како Али-Риза Паша предаје кључеве градова у руке кнеза Михајла који је јахао на белом коњу. Иако импресиониран призором, као левичар и радикал, цео живот биће у опозицији Обреновићима, посебно краљу Милану. У гимназији српски језик предавао му је Стојан Новаковић, али Добросава више занимају литерарне дружине него школски предмети па понавља четврти разред. Отац Милош био је према старијем сину много блажи него Томин отац Мита, можда и

⁹ Из рукописа Ружићевих *Успомена* објављени су само делови, што отежава сагледавање личности и дела овог српског књижевника и политичара. Да није било Слободана Радовића, прагаоца којем је Добринина оставштина у поседу породице дата на увид, не бисмо о Ружићу знали ни онолико колико знамо данас, личност и дело таста Милоша Црњанског били би готово потпуно прекривено заборавом. Радовић је, наиме, после 1965. године, када је изашао избор из Ружићевих дела, под насловом *Ђергани* (чији је приређивач био Благоје Живковић) приредио неколико дела Добросава односно Доброслава Ружића „Ђетињског“: *Жена и мириси*, Чачак 2002; *Велики људи*, Чачак 2004; *По Црној Гори: од Злајишбора до Ловћена и Скадра*, Подгорица 2007; *Пчеларски речник 1904. Пчеларскиво некад и сад*, Ужице, 2013. и написао његову најпотпунију биографију: *Краљев библиотекар*, Чачак 2014.

због тога што је млађи син Ђорђе умро још као дечак, тако да су наде и љубав родитеља били усмерени према старијем Добри. Да поправи ствари, отац га 1971. године шаље у Карловце, али је из ове чувене гимназије Ружић убрзо избачен, због туче са мештанима којима се није допадао весели ноћни живот карловачких ђака. Из Новосадске гимназије, у коју прелази 1872, Добра је опет избачен, због инцидента у позоришту, где је са друговима извиждао представу *Крст и круна*, изведену по тексту Јована Суботића,¹⁰ председника гимназијског патроната. Боравак у Новом Саду представљаће, међутим, преломни период у животу младог и бунтовног „Србијанца“, јер се он тада сусреће са превратничким идејама Светозара Марковића, представника друге генерације Уједињене омладине српске, која је, заносећи се идејама братства, једнакости и социјалне правде, првенство давала социјалном а не националном ослобођењу српског народа. Прикупљајући податке за књигу о Светозару Марковићу, Јован Скерлић је разговарао и са Ружићем, а о ново-садском периоду првог српског социјалисте, он пише:

Марковић ипак, у границама могућности, ради онако како је и у Београду радио. Као што је у Београду прикупљао око себе великошколце и стварао од њих апостоле социјализма, исто тако у Новом Саду у социјалистичком духу васпита гимназисте из најстаријих разреда. Тај посао му је био утолико лакши што су се тада међу ново-садским гимназистима налазила два већ пробуђена социјалиста: Лазар Пачу и Добросав Ружић. Утицај Марковићевих проповеди стао се осећати и под његовим личним утицајем образовала се прва српска социјалистичка интелигенција у Угарској, која ће десетак година доцније извршити стварање српске радикалне странке (СКЕРЛИЋ 1966: 87–88).

Колико се Ружић, занесен идејама једнакости и солидарности, залагао за указивање помоћи сиромашнима (што је жеља која је у њему била присутна и касније, када је живео много удобнијим и сигурнијим животом) сведочи и песма *Речи умирућеј* објављена у новооснованом часопису *Врзино коло* 1873. године, која почиње стиховима: „Ми смо гладни и сироти / амо хлеба дајте / Глад нас мори, хлеба нема / авај људи, помагајте!...“ (РАДОВИЋ 2014: 17). Помало баналан акростих *Мајарци смо ми* открива уверење омладине занесене реалним правцем у књижевности и позитивистичком науком: да је човек првенствено разумно биће и да је искључивим апелом на разум могуће поправити његову себичну природу али и постићи праведнији дру-

¹⁰ Радило се о пригодној драми написаној циљано за свечаност обележавања Савиндана, која је први пут изведена у Српском народном позоришту 1870. године. Ружић је вероватно представу гледао 12. марта 1872. године, а као љубитељу природних, реалних наука, могло му је засметати чудо које изводи Свети Сава, како би помогао излечење сина мађарског краља Андрије. Када се са неба заиста излије град, а лед скине дететову вруницу, Андрија се преображава и од непријатеља постаје пријатељ „Србаља и Србије“ (Вид. СУБОТИЋ 1977).

штвени поредак. Боравак у Цириху, где је следеће 1894. године провео један семестар, такође се може сматрати кључним догађајем Ружићеве младости. У то време тамо су се налазили и Лазар Пачу, његов новосадски друг, те Јован Жујовић, Никола Пашић, Пера Тодоровић, потоњи прваци радикалне странке, којој ће, као партији која је опонирала Милану Обреновићу, припадати и Ружић, због чега ће често бити хапшен и провести извесно време у затвору. Исте године у листу *Будућности* Ружић ће протестовати против утамничења Светозара Марковића у Србији, као и због забране *Лейоиса Мајилице Српске*, свеске у којој је објављен одломак из Марковићеве *Србије на Исиоку*, дела „које служи на част не само писцу но и књижевности“. У својим *Ембахагама* Милош Црњански писаће о томе како је револуционарну атмосферу у Цириху, где се налазила бројна колонија српских студената, најбоље описао Љубиша Бранковић¹¹ у роману *Пред зору* (1878, Нови Сад). У делу невелике естетске вредности¹² дати су портрети ондашњих студената и студенткиња који размишљају само о томе како што пре остварити велику друштвену промену и како постојећи свет „трулежи“ заменити праведнијим друштвом у којем неће бити богатих и сиромашних. Ови младићи и девојке, од којих неки долазе из паланачког миљеа Јужне Угарске, и који студирају педагогију, „пољску“ али и политичку економију, технику, медицину..., живе у тешком сиромаштву, организујући се у интернационална левичарска удружења са младим Русима-анархистима и Италијанима, чији је циљ рад за ослобођење народа односно дизање револуције. Сви они желе да усреће човечанство стварањем такве „климе“ која ће погодovati човековим потребама. То је време када се освешћују нижи слојеви: „Народ отвара очи и пита зашто да он својим радом и патњом искупљује благовање неколицине“ (Бранковић 1878: 71). Да би се тај процес убрзао, потребно је сиромашне, као и оне богате, васпитавати, отуда толики значај добијају педагогија и образовање. Требало би створити такве људе који ће сви радити подједнако, да би свако могао да ужива у свему што му је нужно за одржање и развијање. Због тога је потребно да и књижевност постане дидактична: пре свега строго научна али и популарна. Уметника и уметност Бранковић назива „вештацима“ односно „вештином“ – о инспирацији и другим сличним теоријама у овом материјалистичком схватању света и друштва није било места.¹³ Успостављању бољег друштва помоћи ће природне науке и техничка достигнућа: у роману се помињу Жил Верн и „гвоздена лађа која пливи под водом“, и електрицитет као покретачка снага. У најрадикалнијој верзији со-

¹¹ Према Каталогу књига Библиотеке Матице српске, Љубиша Бранковић је псеудоним Бранка Михаиловића, аутора студије *О социјализму* (Нови Сад, 1907).

¹² Роман из два дела нема чврсту структуру, ликови које упознајемо на почетку више се не појављују, али се зато уводе други. Радња је подређена тенденцији, идеји којој ликови служе, а то је идеја успостављања праведног друштва. Радња се изненада из Цириха премешта у Беч и срећемо се са сасвим другим актерима.

¹³ И у именицама уметност и уметник коју користимо данас крије се придев „умјетан“ (својствен хрватској језичкој варијанти) који означава вештачку а не природну творевину.

цијализма коју је заступао Бакуњин (а коју је, према Скерлићу, Светозар Марковић одбацио) лична својина треба да нестане, зато што ће то бити у интересу сваког појединачног човека, а свест о том интересу требало би да потисне себичност како би се успоставила производња са потпуно равноправним и слободним радницима. Уместо милијардера, сиротиње, беде и грабежи, наступиће, кажу јунаци Бранковићеви, опште благостање у коме се живи и ради по науци, а људи потпуно слободно износе своја осећања. Компликовани љубавни односи актера овог романа, те одбијање љубави коју Даринки нуди Милан, наговестиће, међутим, да човек није само рационално биће, што у цео програм уноси и слутњу неизвесног исхода. Обележавајући жене као пол којим преваходно руководи осећање а не мишљење, овај „пропагандни“ роман отворио је питање ирационалне људске природе, исто оно о којем су, управо одговарајући на утопијске теорије руских револуционарних демократа, писали велики Достојевски, али и наш Лаза Лазаревић, у причама у којима алудира на „нове“ људе, Марковићеве следбенике.

Левичарство и радикализам Добросава Ружића свакако су имали корене у учењу Светозара Марковића, али и у идејама које је он усвојио у годинама студија у Немачкој, тако да ће идеалом социјалне правде као саставним делом ширег идеала праведности он бити вођен читавог живота. У исто време, Ружић ће из година своје младости и школовања понети одушевљење природним наукама и теоријом еволуције, о којој ће учити код Дарвиновог немачког колеге Хекела. О најнижем кичмењаку амфиоксусу написаће Добра докторску тезу, али ће, што због прекида студија, када одлази у Први српско-турски рат, што из неких других разлога, остати без докторске дипломе (није положио завршни испит код експерименталног психолога Вилхелма Вунта у Лајпцигу), па се, као „обичан“ гимназијски предавач враћа у Србију. Уместо у престоницу, упућен је у Ужичку гимназију која му се учинила као – чиновнички Сибир!

Међутим, период боравка у Ужицу, типичној српској паланци онога доба у којој се налази од 18. августа 1878. године, обележиће живот Добре Ружића на више начина. Ту ће млади бунтовни гимназијски предавач, суплент, и професор, упознати две своје велике љубави: Драгу Николић, са којом се оженио 1883. године и која је умрла у двадесетчетвртој години, оставивши за собом двоје деце, и Олгу, удовицу имућног ужичког трговца, чије ће наследство целој породици обезбедити колико-толико лагодан живот. Прво од шесторо Олгине и Добрине деце била је Видосава Ружић, будућа супруга Милоша Црњанског. Осим што је у Ужичкој реалци – али и у школама широм Србије, у другим варошима у које је био премештан по казни – деци предавао минералогiju, ботанику, зоологију, физику, хемију и немачки језик, трудећи се да им пренесе своју љубав према природним наукама (између осталог и тако што ће написати уџбенике из ботанике и зоологије), Ружић се укључио у политички живот. Од 1889. биран је за народног посланика на радикалској листи, што је представљао логичан избор наслонен на младалачке идеале, будући да је Радикална странка израсла из Марковићевог соција-

листичког покрета. Осим тога, челни људи те странке били су његови блиски пријатељи: Никола Пашић био му је венчани кум. Као професор и човек образован у позитивистичком духу, Ружић је књижевности и публицистици приступао на дидактичан, ангажовани начин, видевши у различитим жанровима у којима се опробао могућност да појединца и своју заједницу усмери у правцу бољитка и прогреса. У тој чињеници треба тражити одговор на питање зашто Добросав (или Доброслав, како је сам потписивао своје радове) никада у први план није стављао интересе своје странке, већ општи интерес народа и државе, па је пријатеље и сараднике имао и међу најугледнијим интелектуалцима другачије политичке опције. О томе сведочи и сачувана преписка са Владаном Ђорђевићем, уредником *Оштрабине*, на пример, или са уредништвом *Видела*, напредњачког гласила које су чинили Стојан Новаковић, Милутин Гарашанин и Милан Ђ. Милићевић, где су делимично објављена и његова *Писма из Ужица*. (Пре тога штампана су у листу великошколаца *Побраћимство*.) Ружић је сарађивао и са социјалистичком *Мисли* а био је и редовни сарадник гласила „из прека“, посебно новосадског *Јавора* и *Бранковој кола*, а распон тема о којима је писао кретао се од популарних текстова о Дарвину и Хекелу, о теорији еволуције, преко пчеларства и користи пчела и меда за људско здравље, до тражења одговора на проблем „генија“ али и на тајну женске природе, везану за категорију лепоте, и као филозофску тему којом се, оправдавајући своју мизогинију, бавио Шопенхауер.

Систематично сагледавање великог Ружићевог књижевног и публицистичког опуса, у којем велики део чине текстови у периодици, данас је отежано зато што недостају читава годишта часописа са којима је сарађивао. Такав је случај са листом *Златибор* у којем је објављен његов текст *Катихизис за народ српски* (1888), који је изазвао велику пажњу не само српске политичке јавности већ и двају моћних сила чији се интерес у Србији сучељавао: Аустрије и Русије. Радило се о краћем националном програму који је Ружић формулисао у виду одговора на питања: „колико има Срба, где живе (Србији, Црној Гори, Аустрији, Босни, Турској и Бугарској), којих су вероисповести (православна, католичка и мухамеданска) и да су дужни да стреме уједињењу, те да је на том путу Аустрија највећи непријатељ, који хоће преко Лендербанке да их раскомада и да је *једини, искрени и њоуздани њријатељ била и јесће велика и моћна Русија*“ (Радовић 2014: 89).

Овај текст, чија је садржина позната захваљујући руском преводу који је Министарству у Петрограду доставио руски посланик у Србији Сергејев, изазвао је велику пажњу и у суседној Аустрији, која је Ружића од тада сматрала непријатељем, па му је чак био и забрањен прелазак преко Дрине. Томе је допринео још један инцидент који је ужички професор описао у својим *Успоменама*:

Како је монопол дувана био у странским рукама, један представник њихов био је у Ужицу кад је тај број Златибора са Катихизисом изашао, и уврћен јавно је казао да Аустрија треба да дође у Србију и да заведе ред!

И ја са професором Божом Кнежевићем, филозофом, договорим се да га сачекамо и питамо да ли је заиста он то казао. Чекали смо га на пијаци, испред Јањића кафане и кад је он то потврдио, ја му опалим шамар, он узмахне штапом а Божа Кнежевић, га гурне међу лијандере (Радовић 2014: 90).

Премештај по казни који је добио после овог инцидента променио је Ружићев живот: на путу у Крагујевац, где је кренула да посети мужа, супруга Драга прехладила се и умрла. У Крагујевцу први пут се срео са краљем Миланом који је био његов вршњак и који је Ружића, као радикала и аутора поменутог антиаустријског чланка, доживљавао као непријатеља, о чему сведоче и сва будућа искушења којима ће у наредним годинама Добра бити изложен. Због тога што је 1892. путовао у Црну Гору, где се срео и са тадашњим кнезом, будућим краљем Петром Карађорђевићем, ужички професор добио је репутацију опасног државног непријатеља и противника династије Обреновић, иако је он и тада и касније тврдио да његово путовање није имало политичку позадину нити да је икада у животу био „антидинастичар“! У тзв. Чебинчевој афери, једном од многих суђења радикалима за антидржавно деловање за Милановог режима, Ружић је једини од ужичких радикала осуђен на двогодишњу казну затвора у београдском затвору. Супрузи Олги било је дозвољено да се сваке суботе састаје са мужем кога су њена приврженост и пожртвовање дубоко дирнуле, тако да је, имајући у виду снагу њене љубави, кроз своју жену гледао и на читав женски род о којем ће написати бројне есеје.¹⁴ Упркос томе што је убрзо амнестиран, Добра је од тада непрестано на мети режима, па је на основу чувеног параграфа 76 отпуштен из државне службе 1897. године. Захваљујући наследству које је из првог брака донела супруга Олга, породица која се стално увећавала настанила се у Београду у Даничићевој улици број 5. После *Писама из Ужица*, у којима је критиковао паланачку учмалост и себичност, Добра је наставио да пише своја „ћеретања“, сатиричне текстове због којих су га историчари српске књижевности доводили у везу са Хајнеом као претходником и Домановићем као следбеником. Када је у јулу 1899, дакле у време када је одступио са престола и предао га сину Александру, у центру Београда на Милана покушан атентат, у историји познат као Ивандањски, Ружић је опет сумњив, а на две године затвора осуђен је због увреде краљевских величанстава у

¹⁴ Љубав између мушкарца и жене Ружић види као „узвишену, светлу, лепу и заносљиву“, а такву каква јесте представили су је „два великана: наш српски народ у песми *Омер и Мерима* и Шекспир у својој трагедији *Ромео и Јулија* (Ружић 2002: 88). Полазећи од чињенице да су се највећи умови човечанства бавили женама, Ружић је сматрао да жене због тога треба да буду горде и поносне. То га, међутим, није спречило да проговори и о Шопенхауеровом виђењу женског пола: по којем жене сматрају да им је једини позив љубав и које мисле интуитивно и живе у садашњости, као и да изнесе Дарвинове еволуционистичке ставове: о томе да жене у мишљењу никада не могу достићи мушкарце, никада не могу бити генијалне, „не могу бити у науци и вештинама никаква стваралачка сила“ (Ружић 2002: 152).

једном заплешеном рукопису који никада није објављен и који је он сам назвао „козеријом“. Робију је Ружић издржавао у пожаревачком затвору, одакле је пуштен када је краљ Александар, поводом проглашења женидбе са Драгом Машин, амнестирао осуђене због Ивањданског атентата у јулу 1900. године.

Када данас читамо Ружићеве *Ђергане*, како су названа *Писма из Ужича* у истоименој књизи из 1882. године, у којима је аутор, наменивши их „једној госпођици“, критиковао српско друштво, чини нам се да је у овим текстовима много присутнија ламентација над општим стањем човечанства (маскирана сатиричним тоном и хумором), као и над несавршеном људском природом, него конкретна политичка критика. Ипак, ако знамо да су краљ Милан и његов режим посебну пажњу обрађали на интелектуалце-опозиционаре, као и да се свака њихова реч критике строго кажњавала, онда се и најмања опаска пишчева о текућој политици може читати као провокативна. У књизи о Војиславу Илићу, у којој се бавио биографијом и делом песника који се у свом кратком животу политички ангажовао критикујући режим Милана Обреновића, и који је у доба Бонтуове афере (када је, пошто је Ежен Бонту наводно подмитио самог Милана и највише државнике, српска влада узела велики кредит за изградњу железнице) писао сатиричне песме поводом тог догађаја, Милорад Павић је написао: „Јасно је због чега Илић није смео да потпише ову другу песму. У њој се отворено спомиње Бонтуово име, а тако отворене напад на Бонтуа није смео ни Пера Тодоровић да потпише¹⁵ (Павић 2005: 48). У *Ђерганима* Ружић је директно апострофирао и Бонтуа, и Чедомиља Мијатовића, тадашњег министра финансија, уклапајући ову политичку алузију у иронијски дискурс, у којем аутор сам себе унижава:

Ја знам многе врло одличне и паметне људе који просто из ината неће да буду славни људи, а знам толико њих који би постали чувени, само да се оададу на литерарни посао, али неће уз инат, а и ви знате толико њих који опет пишу само за инат. Па и ја много штошта чиним из ината: док сам био мањи ја код куће за инат нисам хтео да једем питу с месом док сам, међутим, код „Јамандије“ бурек с месом у сласт јео; сад ипак из ината не верујем да ће Бонту усрећити Србију, и ма колико да слушам златоустог Чеду, ја ипак не верујем. Шта ћете, кад сам инација, при свем том што знам да је моје радикално јогунство узрок те нисам у месту у коме сте ви, а колика је то штета за ме, то ја најбоље знам. Премда, истину да речем, имаде ствари у које човек и без ината сумња; тако нпр. ја сумњам да је боље плаћати по 30 дук. месечно за официрску касину, но речимо дати те паре за бедне и невољнике... (Ружић 1965: 60–61).

Али, упркос директним политичким алузијама (у негативном контексту помињу се Гарашанин и његова „одбрана полиције“, као и Милан и

¹⁵ Песме су и Илић и Тодоровић објављивали у подлиску радикалског листа *Самоујрава*. Овде Павић упућује на песму „Свршило се“.

Наталија)¹⁶ Ружић је у *Берганима* мање критичар власти а више изворни марковићевац, социјалиста који се залаже за идеале француске револуције: братства, слободе, једнакости, све то увијено у сатиричну обланду, спајањем високог и ниског модуса, тако што се критика друштвених изопачења излаже у писмима „једној госпођици“, коју наравно треба да занимају сасвим друге ствари: „Тада се чисто бојим, да се не пробудим јер на јави није тако лепо. Сневам о слободи, једнакости и братству, о љубави и црним очима, лепим јабукама, – госпођице, миришу л’ вам недра босиоком? – о малим усташцима итд.“ (Ружић 1965: 48). Из света младалачких идеала (у којем су превладавале управо левичарске идеје о бољем и праведнијем друштву, али и о бољем човеку) аутор писама крочио је у свет себичности и покварености. На тој опозицији између идеализма младости и разочарања садашњошћу и почива дискурс *Бергана*: „Сећам се некадањих лепих дана моје младости – моје радости, и мислим, е је све ишчезло, и жеље и наде, чим сам крочио у овај јавни живот, и познао људе, којима је непоштење средство, а себичност циљ“ (Ружић 1965: 44).

Опредељење за социјалистичке идеје сасвим је отворено изражено, упркос шаљивом тону писама:

Казао сам, да сам стар, а ја сам млад; у мојим жилама ври бујна младићка крв, и то црвена као црвени барјак крагујевачки 76. године... Госпођице, не бојте се, не страхујте за мој јакобинизам! Та ако буде нужде, ја ћу доказати, да је и сам наш свемогући отац Саваот републиканац. И зар нам он то не показује сваког лепог јутра јутарњим црвенилом? Та, он да је монархиста, не би ли и крв направио белом као сурутка? (Ружић 1965: 47–48).

И Исус Христ постављен је овде у друштво људи који су се борили за напредак човечанства у који Ружић ипак верује: „И гле наједанпут отворише се врата рајска, и ја спазих благо божанствено лице Исуса Христа, и чињаше ми се као да у њему гледам оваплоћену идеју љубави, а око њега стојаху Сервет, Ђордано Бруно, Јан Хус, и сви мученици начела и идеје, и поборници науке и напретка...“ (Ружић 1965: 50). Ако се хришћанска вера

¹⁶ „Да стечем бесмртност, то не, то је данас тешко на леп и поштен начин; скандали требају за то, а ја то не умем; Милан и Наталија нису ми никад служили за пример. Кад ми не би у овом добу, кад сваки хоће да оригиналише (макар и рђаво), пребацили што цитирам туђе мисли, ја бих врло згодно уметнуо Бајронов одговор: ‘Кад сам био млад, писао сам што ми је душа била задовољна, а сад пишем за то што је у чами’. Не бојте се да ћу због тога отићи у либерале, не, да не да Бог, као што ме ни задовољство (читај пуни џепови) неће направити никад напредњаком, то би све могло бити само онда кад би по несрећи обијао прагове г-ђе Кешко, као што су то и неки радикали чисте крви чинили. Мене само глупости јёде, а њих у нашој Србији има тако много да би их могли извозити на страну оним сретним народима који избилују знањем и патриотизмом; а те глупости правимо сви из реда...“ (Ружић 1965: 95). Госпођи Кешко, односно краљици Наталији, неколико година касније писаће, на молбу Олгину, и Јован Жујовић, када је требало ослободити Добру Ружића из затвора.

схвати као изворно левичарство, са постулатима самилости, милосрђа, као основним етичким нормама којих се треба држати у односима према другим људима, онда је Добра Ружић такав левичар. Његов „радикализам“, како га он овде назива, далеко је од партијског, и у том смислу у њему видимо следбеника оног Марковића којег је описао Скерлић, као апостола борбе за остварење идеала и напретка, а не оног теоретичара друштва којег је критиковао Слободан Јовановић, као негатора државе што се управо због свог идеализма залагао за регресију на превазиђене облике друштвеног организовања као што је била сеоска задруга. Идеализам, али и идеологија „нових људи“, према Јовановићу, уопште нису имали племените последице. Напротив, значили су негирање свега вредног, то ће рећи људских осећања, породице, нације, једном речју: чист нихилизам. Желећи да разобличи ову, за њега погубну идеологију, Јовановић је посебно у тексту *Јеган разјовор са Пером Тогоровићем*, једном од најлепших које је написао, у ствари желео да покаже да се у основи Марковићевог покрета не налазе добре идеје које би заиста унапредиле друштвене прилике у Србији, већ обично младалачко занесењаштво: од све идеологије сећао се Тодоровић само тренутка када га је млади, болесни Светозар нежно помиловао по глави, као и револуционарне атмосфере у Цириху када су и српски студенти живели омамљени лепотом руских нихилисткиња и привлачношћу сна о бољем свету.

Када читамо *Бергане*, али и друге списе Добросава Ружића, и када уз то познајемо његову животну судбину, схватамо да је и „честити Добра“, упркос томе што је правио излете у политику (био чак и народни посланик, касније сенатор и министар) увек остао иделиста, разумевајући јавни, друштвени ангажман као нужду а не као избор сваког морално исправног грађанина што за циљ има исправљање страшне неправде да је човек понижен, „погажен од човека“. Да би се у таквим околностима могло живети, он се опомиње Бихнерових речи: „да има још људи који иду на то *да човек буде бољи него што се чини, да човеку више треба него што зна и да заслужује бољу срећу него што је има*“ (Ружић 1965: 37). Његов јавни рад зато никада неће бити пуко странчарење, јер по свему што нам говори његов живот, у њему није било безумне мржње на противника, оног који другачије мисли, тако да речи из *Бергана* можемо схватити као искрену исповест:

– Госпођице, ја никог не мрзим, а све волим, и ако икад будем партајист, то ћу гледати да будем партајист љубави: не буде ли те партаје, створићу је ја. И кад љубав прожме синове наше отаџбине, тада ће им завидети и људи, и звезде, и месец и сунце, и Христос ће тада сићи на земљу, и радоваће се, јер је и он сушта љубав... (Ружић 1965: 55)¹⁷

¹⁷ Ове речи оповргавају и тезу да је Ружић био атеиста, иако се рај и пакао и везују за овоземаљске прилике. „Рај је као и пакао овде на земљи, и међу људима, само је та разлика што овде на земљи по гдекоји анђели живе као у паклу, а гдекоји ђаволи уживају као у рају. Да нисам атеиста, ја бих од свију вера најпре изабрао мухамеданску, јер је једина која несрећницима овога света што се муче и гладују обећава само сласт и уживања на

У *Берганима* Ружић је наставио да пише о својој опсесивној теми – о женама, признавши, да би он, „вечити опозиционар“ у политици, само онда „престао бити опозиција, кад би жене биле на влади“. За разлику од Јаше Игњатовића и Радоја Домановића, који су разлоге пропасти грађанске породице налазили и у луксузу склоним женама које много више троше него што њихови мужеви зарађују (в. Раичевић 2009), иако се борио против сваке прекомерности, сматрајући да је „раскошлук готово једнак са распикућством“ (Ружић 1965: 67), Ружић се уздржао од тога да га посматра као женску особину. Напротив, како каже у *Сувременим ћеркањима*, жене одликује милосрђе, а свако ко мрзи жене¹⁸ и потцењује њихову улогу у друштву, дубоко греша: „Оне су још поред све своје потчињености тајанствена непозната сила која ведри и облачи у мучним и веселим данима човековим“ (Ружић 1965: 71).

У *Берганима* назиру се и теме о којима би Ружић, тамо горе у вечности, могао да дебатује са својим зетом кога на овом свету није могао да упозна, али са којим је, видимо већ из ове књиге, делио исте погледе на свет и исте особине: правдољубивост, слободарство, презирање глупости и себичности, доследно опозиционарство и инат, жељу да се усреће сународници који пате. (Антиаустријско расположење заједничко је и једном и другом национално освешћеном Србину. Русофилство, увек присутно код Црњанског, код Ружића је згаснуло после Анексије.) Осим о женама, које су, по Лази Костићу „све лепе“, са Милошем Црњанским могао би Ружић да разговара о старим Грцима, о Есхиловом Агамемнону који је први поменуо да лабуд сам себи пева последњу песму, о Попеји и Нерону, о Шекспировом виђењу света као позорнице, о Бранку Радичевићу који је певао о клевету папучица јер се морао „извесно сећати каквих лепих папучица, што их је каква лепа мома носила“ (Ружић 1965: 64), о Лоли Монтез, о милосрђу и срећи. Сећајући се, у тексту *На Златибору*, старе народне клетве: „Великаши, рода издајнице, / Великаши, проклете вам душе“, Ружић као да из будућности дозива стихове *Лирике Ийјаке* „Властела, војводе, деспоти беху срам...“ И Ружић говори о однарођености српске интелигенције, по девизи коју је помињао Црњански описујући однарођавање грађанства у Јужној Угарској *Ubi bene ibi patria*: „Наша интелигенција радије путује на страну ради уживања но што би ишла у Србију и остале српске крајеве, који лепотом надмашују многа и многа ‘лепа’ места на страни...“ (Ружић 1965: 132). И живот у „србијанској“ паланци 19. века не разликује се од оног мртвог мора које је Црњански видео у животу темишварских Срба, уљуљканих у ритуално родољубље, које их спречава да виде како изумиру и нестају: „Данас живот у паланци састоји

другоме свету. А ко не би чезнуо за оним што нема?...“ (Ружић 1965: 71). Чини се, ипак, да је овај заговорник позитивне науке и дарвинизма оповргавао црквене догме, али да је задржао веру у изворне хришћанске идеје.

¹⁸ „Бити женомрзац то је бити телесно и душевно болестан. Жене могу мрзети само шкопци и евнуси“ (Ружић 1965: 82).

се у кафанском политизирању, игрању карата и билијара, у ноћном седењу при коме се јуначки испијају чашице, све је то окружено леношћу – читање огласа и указа – то је дневна лектира паланачке интелигенције. Никакве више идеје, никаквих озбиљнијих радова, на све стране трулеж и само трулеж“. Последице грађанског индивидуализма су погубне: „У Србији данас нема довољно пожртвовања, све је то огрезло у себичњаштву; сељак тежи да постане кмет, трговац гледа да се обогати на лиферацијама, кријумчарењем, чиновник да добије унапређење. Много штошта не би у Србији било да се многи не боре за своје положаје...“ (Ружић 1965: 133).

Судбина Добросава Ружића, његово непрестано сељакање из паланке у паланку, где је као професор био премештан по казни, али и затвор на који је два пута био осуђен у Обреновићевој Србији, говоре о томе да се он никада није борио само за себе и за свој положај. Међутим, левичарство Ружићево није било такво да се социјално питање ставља испред националног, напротив, ово прво увек је било само функција његовог родољубља. Осим тога, Ружић не брине само за Србе у Србији, што је показао још у свом „Катихизису“. Гледајући са врха Златибора на брда босанска и херцеговачка, Ружић узвикује: „Хеј ви децо слободне Србије, ви потомци Карађорђа и Синђелића и кнеза Милоша, сетите се у вашој радости и веселу и оне ваше браће у српској земљи, али под туђином“ (Ружић 1965: 137).

О Ружићевом родољубљу сведоче посебно два његова списа: опис путовања по Црној Гори, у коју се упутио у мају 1892. године, и драма *Стиван Дечански* писана 1900. године у пожаревачком затвору, дела која, свако на свој начин, садрже и неке занимљиве контроверзе. Путопис који није настао непосредно после путовања – о чему сведочи и изненадна Ружићева промена става према Русији (узрокована разочарањем због односа великог православног брата према Анексији 1908. године) – савременом читаоцу може бити подједнако занимљив како у домену приватних утисака (искуство путовања до Пеште и Фијуме, прво купање у мору, приказ купачица у посебним костимима, опис хране...), и као историјско сведочанство о личностима црногорског кнеза Николе, кнеза Петра Карађорђевића, војвода Марка Миљанова и Гавре Вуковића, али и о Руском институту за школовање девојчица, о стању мале српске заједнице у Скадру, о вечној свађи и раздорима који нагризају српство где год се налазило и колико год малобројно било.¹⁹ Ово

¹⁹ У Скадру Срби су се поделили према избору свештеника, при чему се руски конзул, на негодовање Ружићево, ставио на једну страну. Такође, Срби су овде изложени жестокој католичкој пропаганди која долази са три стране: језуитске, аустријске и италијанске. Ружић оштро негодује против свађе и подела, док су српска деца принуђена да иду у туђинске школе. Коментаришући агресивно понашање руског конзула који се директно меша у ингеренције српске цркве, Ружић каже: „Али, од Руса није се бољем ни надати!“ (Ружић 2007: 82). Ово своје опажање касније ће у тексту добити разјашњење: „Што се мене тиче ја сам у политици велики русофил, [уз примедбу коју је сам додао: *Био до анексије Босне, а сада не*], али при свем том не могу никад допустити да неко на рачун мојих симпатија и љубави

путовање донело је Ружићу многе невоље: у Србији је доживљен као завереник против династије Обреновића, док га је бечка *Преса* оптужила да је у Црну Гору допутовао као српски агент, са задатком да свргне са власти кнеза Николу. Уопштено гледано, Ружићево искуство умногоне подсећа на време данашње не само због подозривости којом је дочекан. Гавру Вуковића, београдског ђака ужички професор није познао: „Док је био у Београду, онда смо заједно србовали, а сад је апостол црногорства, мрзи Шумадинце, о српству неће да говори, а црногорство му је идеал“ (Ружић 2007: 51).

Мотив да крене на ово путовање, као и да се упозна са кнезом Петром Карађорђевићем, налазио је Ружић пре свега у доказивању личних слобода у Милановој Србији:

У 11 часова био сам у дому код кнеза Петра Карађорђевића, коме сам доставио поздраве од његових сродника и пријатеља, јер ја при поласку нисам крио да ћу и њега посетити. Истина је да сам ја тада био посланик у скупштини, да сам био у опозицији реакционарном режиму Обреновића, иако сам припадао крајњем крилу радикалном, *ићак ја нисам био антидинастичар*.

У принципу сам био за слободу, личност ми је била споредна, и, стога, ја се нисам плашио да правим посете људима који су за Обреновиће били баук, мислио сам да је прошло време денунцирања и да може човек у границама закона општити са људима, ма они режиму били и непријатни!

Да правим посету кнезу Петру били су ови разлози: прво, што је то унук бесмртнога Карађорђа, и друго, што сам хтео лично да видим тога опасног претендента, који је за 20 година владавине краља Милана био баук којим је Милан са свима својим владама плашио народ, ваљда да тиме оправдају терор и безакоња своја (Ружић 2007: 47).

спрам Руса, захтева нешто што би било противно мојим српским осећајима. Нико нема права, а није ни морално, да за пријатељске и братске услуге тражи награду, јер братство се не купује и не продаје!“ (Ружић 2007: 11). Описујући Ибрахим бега Соколовића, Ружић као да даје модел, скицу по којој ће, много касније, настати Андрићев портрет Омерпаше Латаса: „И збиља, она отвореност, живахност, гордост и самопоуздање налази се само код потурица у чијим жилама тече српска крв. То је био један од најбешњих Турака у Скадру који се не боји никога до Бога. Имућан и горд на своје порекло чија породица султану паже даје, он мисли да се може одвојити од осталих и бити слободнији. Турци га због тога респектују, склањају му се и боје га се“ (Ружић 2007: 86). Критикујући Руски институт за девојчице на Цетињу, Ружић би да исправи вековне предрасуде Црногораца према жени: „И збиља, побољшати положај женскиња може само школа у којој ће се спрематити честите жене и ваљане матере које неће бити робови у кући но вредне раденице и где ће терет брига и послова бити подједнако подељен на обе половине. // Само школа може изгладити оне глупе појмове које ћете често чути од простих Црногораца да је жена да ради а муж да господари!“ (Ружић 2007: 109). Управо због тога, гост из Србије разочаран је оним што је видео: неуредним, алкаво обученим питомицама, али пре свега пропустима у националном васпитању. За то је оптужио управитељицу завода, Русињу која је са њим разговарала на француском и немачком језику.

Кнез, потоњи краљ Никола, у овом првом путопису није изложен непосредној Ружићевој критици, али је став писца очит у чуђењу над чињеницом да се црногорски владар према једном од највећих јунака из борби са Турцима Марку Миљановом односи тако што га држи изолованог у кршевитим Кучима, као и у Марковом опису Николиног карактера који Ружић од речи до речи преноси. Управо због ових редова Ружић је и могао бити оптужен као непријатељ црногорских власти, иако је у путопису више пута поновио да никада није био републиканац, односно „антидинастичар“. Тек у тексту који је написао после свог другог путовања у Црну Гору и који је назвао „После 19 година“²⁰ Ружић пише:

Минуле су толике године, после мога првог путовања, и каква грдна разлика!

Раније сам ишао у Црну Гору идеалишући о њој и њеном владоцу, а сад?

Сад она има устав, али се под тим уставом дешавају црње и горе ствари но док је био апсолутизам.

Црна Гора је данас средиште најцрње тираније, где нема ни суда ни закона, већ само ћеф и освета.

Сад се кнез Никола испољи онаквим какав је и каквог су га знали сви који су са њим у додир долазили, почев од Пироћанца, Ристића, па до Алимпића и Лазе Костића – сви су га знали за грамзљива и себичног човека.

Да постигне циљ, он не бира средства, прави језуита“ (Ружић 2007: 139).

Са овог путовања на које је кренуо са женом Олгом, због детета којем је због слабог здравља препоручен боравак на мору (не знамо о којем детету се ради), Ружић је описао и посету Требињу и Херцеговини, а касније и Сарајеву. У Требињу, где је Олга желела да види кућу у којој је рођен њен отац,²¹ Добра осећа да се налази у српској земљи али у туђој држави: „Чиновништво, официри, војска – све то говори немачки, и чисто човек да не верује да се налази у Херцеговини, једном најсрбистијем крају? Истина, становништво је српско, држи се добро, не одступа ни у чем од своје народности, али ипак види се да је туђин господар!“ (Ружић 2007: 147). У Сарајеву, породица Ружић нашла се дан пре Анексије, тако да их је полиција, као и све друге Србе из Србије, застопце пратила.

Поред путописа из Црне Горе, пажњу заслужује драма *Стиван Дечански*, коју је Ружић написао бораваћи у пожаревачком затвору после Иван-

²⁰ Очигледна разлика у рачуну између 1892. и 1908. године говори нам о томе да је Ружић грешно вероватно због тога што је овим догађајима писао тек после 1910. године.

²¹ Ружић је био дирнут гестом Олгиним „кад је жена стала на улазу крај врата, прекрстила се и пољубила зид од куће у којој је њен отац угледао света. Мени су пошле сузе од узбуђења, она је ушла унутра, даривала децу која су ту била и изашла је отуд ведро и задовољна...“ (Ружић 1965: 147–148).

дањског атентата, и која је анонимно изведена на сцени Народног позоришта 21. децембра исте 1900. године. О мотивима да напише драму о оцу најмоћнијег средњовековног владара из породице Немањића – који је и сам страдао у борби за престо са својим оцем Милутином, и о чијој се смрти мало зна – писао је Добра у својим *Успоменама*: „Нашао сам сличности у нашој историји (смрт Дечанског) са савременим догађајима, и да Душан није удавио оца, већ удворица и великаш Дечанскога, и тај је могао бити само Грк, јер је утицај Византије био велики на двору српскоме а Владан Ђорђевић је, такође, био Грк. Тема дата за једну драму била је готова“ (Радовић 2014: 54). За савременог читаоца није интригантан само разлог због којег је анатема бачена на Владана Ђорђевића, лекара и политичара (којег је Ружић упознао још у Првом српском рату и са којим се, као са уредником *Отаџбине*, најбољег часописа онога доба – како га назива Милорад Павић, дописивао) већ и контекст у којем је то учињено. Као Миланов лични лекар и председник једне од бројних обреновићевских влада, Ђорђевић је у односима са хировитим краљем пролазио кроз различите фазе, од блискости до одбачености. Блискост са краљем Миланом утиснула му је жиг омраженог каријеристе, па је период његовог председниковања и Србијом, али и београдском општинском, упркос свим заслугама по којима га данас памтимо, добио пежоративни епитет „владановштине“, синонима његове непопуларности. (Познато је да је у роману *Лунак наших дана* и Јанко Веселиновић свог бескрупулозног хероја којег води амбиција портретисао управо према личности и биографији Владана Ђорђевића.) У време када пише драму, Добра издржава казну затвора на који је осуђен поводом опште државне хајке после Ивандањског атентата на краља Милана и свакако је огорчен јер је утамничен као „колатерална штета“ због једне од својих козерија које је полиција сматрала увредљивим. Због тога, свој гнев, у иначе уметнички коректно обликованој драмској форми, он излива на председника владе Владана Ђорђевића. У време атентата Ђорђевић се, међутим, није ни налазио у Србији, нити је из Маријенбадена похитао назад у Србију, што је изазвало гнев Миланов, који сину сугерише да га одмах смени. Када се десетак дана касније у земљу вратио: „Затекао [је] ванредно стање, пуне затворске ћелије, а краља и колеге до гуше заглибљене у безуспешном тражењу доказа да су радикали главни кривци за атентат. Био је, благо речено, разочаран и дезоријентисан због стања које је затекао...“ (Рајић 2007: 188). Да ли је Ружић то тада могао да зна, можда је питање које долази у други план када се упознамо са самом радњом драме, која се по теми и заплету наставља на истоимену Стеријину трагедију, у чијем је фокусу женидба младог краља. Ако знамо да су однос Ђорђевићев према последњем Обреновићу обележиле „две фазе: до женидбе с Драгом Машин и после женидбе“, при чему је у првој он „гајио према краљу Александру као Обреновићу и владару Србије, дубоко поштовање“ (Рајић 2007: 243) и ако знамо да је још у доба када је млади краљ имао петнаест година Ђорђевић „као посланик у Атини, скупљао информације о кћерима грчког краља, њиховом узрасту и васпитању, сматрајући да је по

државне интересе добро да се српски и грчки двор ороде“ (Раљић 2007: 244) онда нам се намећу закључци да се Добра Ружић, чувени антиобреновићевац, у спору око актуелног питања Александрове женидбе са Драгом Машин, ставио на страну младог краља! О томе нам сведоче монолози будућег краља Душана, који је намерио да се ожени из љубави, Јеленом, Српкињом, обичном девојком из народа, а не, зарад политичког маневра, неком византијском принцем:

Краљица треба да буде краљу само жена, а народу мајка и онда кајања неће бити. Код ње треба да налазе заштите сви који пате, да помаже бедне, да утире сузе невољнима и онда ће је сви благосиљати. Она треба краљу да ствара у дому његову душевни мир и спокојство, и онда је учинила више, но да је с’ мужем делила бригу о управи државној... (Ружић 1997: 16).

На примедбу Јеленину да краљ, властела и свештенство неће дозволити женидбу са невестом некраљевског рода, Душан одговара:

Краљ је добар и милостив, он мене воли он зна да љубити није грех и дозволиће. Властела је наша благородна и без сујете, она не мари ни Грке ни Латине. Грци су им додијали ... знају они да грчка принцеза доводи собом и грчке обичаје, грчку послугу, грчку надувеност, а све се то њима не допада. Но што је најважније, властела наша као и народ не цени толико порекло, колико личност и његове заслуге собом стечене. Наша властела не живи од заслуга које су им преци стекли, већ их тече сама мачем, памећу и другим врлинама. Што се свештенства тиче, ту је најлакше, оно није као грчко, са засебним тежњама и интересима, оно је такође из народа и народно, оно не војује противу природе и осећаја, јер зна да је и сам Бог љубав. Нико, дакле неће бити противан. Ја знам и уверен сам да нико неће штети, да је будем несрећан...“ (Ружић 1997: 18).

Да ли је у драми у којој се налазе и бројни пасажии који алудирају на актуелно стање у Србији, Ружић желео да искаже и свој став о питању Александрове женидбе, а не само да оцрни Владана Ђорђевића, којег је сматрао одговорним за своје утамничење? Је ли Ружић боловао од неке врсте „стокхолмског синдрома“ када је у свом *Сивану Дечанском* лишио кривице оба српска краља, оца и сина, окривљујући за њихов сукоб смутљивог великаша, као што је уосталом то учинио и Стерија у истоименој драми? Ружићева драма, у односу на Стеријин комад, разликује се суштински у томе што даје сасвим другачији одговор на питање могућности остварења владарева приватне среће коју одриче Стерија, а коју ће у свом *Конаку* много касније негирати и Ружићев зет Милош Црњански. Да ли је Ружић, у својој политичкој наивности, и захваљујући свом родољубљу, преценио моћ љубави младог краља према удовици Машин?²² И да ли је нада у боље дане

²² У студији о Војиславу, Павић је писао о томе како је под Обреновићевим режимом прогањани песник, после Миланове абдикације написао четири песме о Александру „на-

толико занела честитог Добру да је ослабила и његов гнев према омрзнутој династији? Све су то питања на која је тешко данас дати прецизан одговор, али која нам можда говоре о томе да је Добросав Ружић био од оних људи који је добробит државе и српства стављао испред личних уверења, превазилазећи тако укорене српске поделе.²³

Иако је изведена у Народном позоришту и добила добре критике, ова представа није се дуго задржала на репертоару, а Ружић је сматрао да је у томе удела имао управник Бранислав Нушић. Иако је дело било непотписано (аутора је на пробама заступао Миленко Веснић, потоњи каријерни дипломата), живот Добросава Ружића после изласка из затвора из корена се мења: октобра месеца враћен је у службу као професор Више женске школе краљице Драге, да би затим добио премештај у Народну библиотеку, где ради на одељењу вредних рукописа и преписке. Такође, када је Октроисаним уставом из априла 1901. године у Србији први пут уведена институција Сената, односно Горњег дома, Ружић је испред Ужичког округа изабран за сенатора.

После крвавог епилога завере против последњег Обреновића, о којој Ружић, како је говорио касније, није имао било каква знања, и пошто је са делегацијом из Србије отпутовао у Женеву код Петра Карађорђевића, којем је уручена одлука Народне скупштине о његовом именовању за краља, Добра Ружић налази се међу људима од највећег владаревог поверења. Осим што се са краљем виђа и приватно, када воле да одиграју партију шаха, Ружић је постављен за библиотекара Дворске библиотеке у јулу 1903, а затим и за министра просвете и црквених послова. За државног саветника изабран је у октобру 1903. године, а за народног посланика у Ужичком округу у децембру исте године. Када је 1904. у Народном позоришту именован нови Књижевно-уметнички одбор, постао је, поред Богдана и Павла Поповића и Јована Скерлића, његов члан. Изабран је за члана Управе новооснованог Српског књижевничког друштва 1905. године. Председник Српске књижевне задруге био је од 1906. до 1908. године, а биран је у задужбинске одборе Николе Чупића, Велимира Теодоровића, Луке Ђеловића и Мише Анастасијевића. Краљ Петар именовао га је 1910. године у Одбор за изградњу Храма у Тополи, који је завршен и освећен у септембру 1912. Исте године путује у Тулон са ћерком Видом како би се срео са Милошем, сином из првог брака, који је, после службовања у Европи, решио да се исели у Јужну Америку. У балканским ратовима супруга Олга ради као болничарка и одликована је Крстом милосрђа.

Када је Аустроугарска објавила рат Србији, што је био и почетак Првог светског рата, а над породицом Ружић, као и над хиљадама српских поро-

дајући се да ће његов долазак на престо после једног Милана Обреновића моћи да значи само корак набоље“ (Павић 2005: 130).

²³ У прилог овој тези иде и реплика властелина Ива који каже: „Јадни краљу, жалосна земљо. Докле ће страначке сплетке да ометају земљу у њеном напретку, да завађају оца са сином да подижу брата противу брата“ (Ружић 1997: 32).

дица надвили се црни облаци, права трагедија започиње новом сеобом српског народа и српске владе. Пошто је од јуна до септембра 1915. са краљем боравио на Опленцу, Добра се са породицом сели у Крушевац. Осамнаестог октобра, у сандуку са дворским списима, нашао је Мирослављево јеванђеље, најстарији српски ћирилични рукопис, што се после смрти краља Александра, који га је добио на поклон у Хиландару, сматрао изгубљеним. О томе је Добра писао у својим дневничким белешкама *Крушевац њог Немцима*, које су после рата делимично објављене у *Времену*. Када у децембру 1915. године Аустријанци у Крушевцу организују масовна хапшења, затворен је и Ружић, али је пуштен захваљујући супрузи која је од окупационих власти измолила његово ослобађање. Међутим, 1916. поново је ухапшен и проводи два месеца у затвору у Београду, а затим је депортиран у логор у Нежидеру где ће остати осамнаест месеци. И супруга Олга је затворена и одведена у логор у Цегледу у Мађарској. Према сведочењу Луке Лазаревића, Ружићи су ухапшени по нечијој денунцијацији:

Свакоме симпатичан, са своје доброте познат, Добра Ружић, бивши министар и члан Државног савета, затекао се при наступању непријатељске војске у Крушевцу. Ту је остао, док га једног дана, по нечијој денунцијацији, не затворише и спроведоше у Београд. У пратњи једног детектива, сретне га, на Теразијама, у Београду, један давнашњи пријатељ његов. Одмах се је јаду досетио, па га, у пролазу, полугласно, запита:

- Зар и ти Добро, на пут?

И не стиже Добра да му одговори, а детектив добаци:

- И ви ћете за њим!

Сверовао је. За Добром је отишао ускоро и његов пријатељ.

После две године, Добра је, као болестан, враћен из лагера да се лечи код куће. Кажи мајци да се излечити може! Болан, преболан, је дошао својој кући, својој деци (и жена је његова убрзо за њим била интернирана). На одличној нези држао се неколико месеци, па подлегао. Умре овај добри човек, пре времена, за туђ бес.

Је ли крив денунцијант или они који су тражили и примали денунцијанте – то је питање о којем већа Добрини породица. А српски народ бележи у читуљу, поред многих хиљада посатираних синова својих, и име честитог Добре Ружића (ЛАЗАРЕВИЋ 2010: 122).

О преболном Ружићу, писао је и Бора Станковић:

И сада се сећам, када је Добра Ружић, при крају ропства, пуштен од интернирања, његова лица и израза. Болан, преболан, поштапајући се уморно и малаксало, једва је ишао улицом. Оне његове стиснуте, ваљда још од Крушевца, када је остао да се преда непријатељу, обрве, једнако су му биле набране и сведене наниже, од стида и србце. Његово обло, дугуљасто лице, са оним прћастим и доброћудним носем, било је смркнuto, изоштрено, са стиснутим вилицама.

С муком се је и јављао, као не желећи никога да види. Ваљда знајући да је због те бабе, рођаке тог нашег министра на Крфу, одржао читаву

годину и више у интернирању, чим би видео да му се из далека приближава какав познаник, он би се одмах окретао, ослањајући се болно и малаксало на штап, загледао у какав излог дућански, ишчекујући да тај прође поред њега.

Једном га ипак ухватих:

- Како је, чика Добро?

- Добро, Боро.

- Како здравље?

- Па ... добро ... – Али, нагнувши се к мени јаче, загледавши ме боље:

– Не ваља!

И са том опекутином на души, страшном раном да он, Добра Ружић, краљев пријатељ, библиотекар краљеве библиотеке, писац [„Ћетински“] Ђердана, Хајнеа, Великих Људи, због неке бабе неког нашег бив. министра, морао је да остане у интернацији и последње здравље ту сахрани, однело га је у гроб да, не излазећи из куће, брзо дочека смрт (Станковић 1985: 78–79).

Добри је у логор слана помоћ и многи пријатељи радили су на томе да се он избави, али до тога није дошло, јер је, сећао се Бора Станковић, уместо Ружића, у замени затвореника, ослобођена рођака једног министра. Пошто је крајем јуна 1918. изашао из логора, већ тешко болестан вратио се Добра у Крушевац, где је 13. октобра преминуо. Посмртни остаци Добросава Ружића биће касније пренети у породичну гробницу у Београду. Ђерка Анка Ружић, удата за генералштабног пуковника Милутина Петровића, који се за време рата налазио у Врховној команди у Солуну, страдала је са двоје деце на броду Италија 17. маја 1917. године у Јонском мору. У торпедованом броду налазио се и песник Владислав Петковић Дис.

* * *

Са ћерком Добре Ружића венчао се Милош Црњански у јесен 1921. године, после многобројних перипетија и отпора њене породице, мајке Олге и стрица Жарка, којима се Видин избор није допао. Писац ће касније супрузи говорити да је узео за жену зато што је у Београду нашао. Малограђански Београд, међутим, откривао је Ружићима да је он већ ожењен, јер је то „признао“ у свом роману-првенцу који се управо тада појавио у издању Свесловенске књижарнице.²⁴ Мало-помало, о томе сведочи породична преписка, слика зета-пречанина полако се поправљала. Црњански, међутим – иако је већ тиме што је у *Времену* објавио одломке тастовог дневника (*Крушевац њог Немцима*), из којих је јасно да је управо Добра Ружић заслужан

²⁴ У *Ишаци и коментарима* (1959) писао је Црњански о у „Србијанце“ разочараном Паји Путнику, али и о упозорењима која му је, када је после рата полазио на студије, давала мајка, наводећи као пример рођака кога је Београд довео до лудила. Београд, Србија, а и супруга коју је у Београду нашао, били су за Милоша Црњанског увек „грозница и болна халуцинација“, сан о окриљу и испуњење тог сна.

за то што је Миросављево јеванђеље пронађено и сачувано, према овом човеку исказао дубоко поштовање – није желео да се кити његовим успехом. О томе је сведочила сама Вида: „1922. године, после нашег венчања, стигао је Црњанском и мени позив за пријем на двору. Црњански је позив одбио уз образложење да је њему јасно да је позив добио зато што је зет покојног Добре Ружића. Изјавио је да ће такав позив убудуће прихватити само ако буде позван као књижевник Црњански“ (Ружић, Д. Д. 2014: 25) Иако је, као Србин рођен ван властите државе, и као искрени југословен, био одан краљу ујединитељу, који му је (према дијалогу из пра-верзије *Романа о Лондону* написаној на енглеском језику) непосредно пред смрт, поверио издавање *Igeja* – књижевног часописа који је требало да промовише идеје интегралног југословенства – са краљем Александром Црњански се никада није срео. У младог краља Петра, али и у династију Карађорђевић, којој је целог живота био одан Добра Ружић, разочарао се Црњански у Лондону, када су поступцима неискусног југословенског монарха почели да диригују британски политички интереси. Иако звучи парадоксално, можда је Црњански своју драму *Конак* о страдању последњих Обреновића, написао мотивисан женидбом Петра Другог, женидбом која је дошла у невреме и показала да је младом краљу пречи властити интерес од народа који представља. О томе да је догађаје у драми засновао на књигама Слободана Јовановића, сведоче неки детаљи, које откривамо из сачуване преписке. Када Радету Марковићу писац буде саветовао како да што лакше савлада улогу и опширан текст, Црњански ће сугерисати да своје реплике може да чита са папирића, које је Александар увек носио у својим џеповима. О томе је писао Слободан Јовановић у својој двотомној *Влади Александра Обрановића*, књизи којој се Црњански истински дивио, знајући и то да тај део српске историје погађа његову супругу Виду, јер је управо у то време њен отац без кривице осуђиван на казну затвора.²⁵ Колико је поштовао успомену на свог таста, сведоче и сачуване разгледнице што их је Црњански слао Види у Лондон из Нице и Минхена, где се помињу њен отац и њен брат, са којима је и она у те градове путовала. Наравно, све су то сведочанства и о пищевој оданости супрузи Види, чија га је лепота, женска лепота, како је то говорио Добра Ружић, припитомљавала.

Попут свог таста Добре, ни Милош Црњански, писац, није зарезивао никог. Животне судбине ове двојице припадника различитих генерација

²⁵ Берлин, 26. март 1929.

„Врлопоштовани господине, напротив. Ваша је књига дивна. Прочитао сам је за дан и ноћ. Од књига које проучавају изборне законе, ова је највредноснија. Балугџић је хвали, гђа Црњ. је се грози. Она каже: ‘Чик да га видимо како ће писати идућу’. Што се мене тиче, ова Ваша књига, мада Вас ја у последње доба не обожавам више као пре, опет ме је задивила. Мој роман, уопште моје писање, идуће, биће под њеним утицајем. Србија, зид је, из кога нема излаза. Из Ваших књига, а нарочито из ове видимо зашто и вреди живети до смрти. Ја сам је обожавао, а сад је све више волим. У машти она је ‘космос’ са свим својим чудима. У њој ћу и ја пропасти“ (*Савременици о Слободану Јовановићу*, прир. Ј. Тркуља и М. Вучинич, Београд: Службени гласник, 2009).

биле су на неки начин сличне: можда је то што нису успели да докторирају одредило и њихов друштвени положај, па су у својим најбољим годинама, када су друштву могли да пруже највише, били „осуђени“ на професорску позицију и плату, на занимање које никад није било цењено код Срба. Ипак, Милош Црњански није био и остао само „мали професор из Иланце“, како га је назвао Марко Ристић, нити се његово порекло могло везати за генерације „сточара и земљорадника“, међу које га је у својим успоменама сврстао грађански интелектуалац Коста Ст. Павловић. Отац Милоша Црњанског није био тако образован као Добра Ружић, али је обојици наслеђе Уједињене омладине српске представљало основ политичког мишљења. То што је у пречанском Србину Томи Црњанском над социјалном превладала национална свест, а коју је наследио и његов син Милош, лако је објашњиво чињеницом да су, као пречански Срби, Црњански живели у туђој држави и да су много боље од „Србијанаца“ знали да чувају вредност своје. Левичарство које је наследио од оца ипак је код Милоша Црњанског видљиво и препознатљиво у стиховима *Лирике Ийјаке*. После Октобарске револуције, када су се од большевизма ограђивали и многи други српски левичари и републиканци, а посебно када је у новој југословенској држави комунистичка партија постала претња њеном опстанку, и став Милоша Црњанског према марксизму и комунизму радикално се мења. Ипак, после Другог светског рата, када се нашао у Лондону, по цену потпуне одбачености, и ризикујући да изгуби сваку могућност да заради за егзистенцију, Црњански је одбио да јавно говори против нових, комунистичких југословенских власти. Тиме се писац који се никада никоме није додворавао није ставио ни на једну страну: живела је у њему, као уосталом у другачијим историјским околностима и у Добри Ружићу, дубока вера у то да је оданост народу и држави високо изнад сваке идеологије.

Милош Црњански није имао комплекс, осећање мање вредности, у односу на такозвани грађански Београд, којем је својим умом и делом, али не мање и својим пореклом, увек припадао. Осећања мање вредности могли су да имају сујетни и злонамерни људи, који су на овог „дођоша“ и „пречанина“, због обичне људске завидљивости, гледали из искривљене перспективе. Ако је Добросав Ружић неку врсту сатисфакције, ма како краткотрајне, доживео тек пред крај живота, тако је и његов зет Милош Црњански последње године провео у свом Београду, граду који ће га „као мати“ коначно ставити на своје крило. У том небеском граду Ружић и Црњански друже се и разговарају у вечности.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Јанковић, Павле Шоле. С Милошем Црњанским, осамнаестог септембра седамдесетпете. *Лейопис Мајице српске* 429/4 (април, 1982): 731–745.

- ЛАЗАРЕВИЋ, Лука. *Белешке из окупираној Београду (1915–1918)*. Здравко Крстановић (прир.). Београд: Јасен, 2010.
- МИЛОСАВЉЕВИЋ, Борис. Између мита и стварности: двобој Сондермајер – Црњански II. *Књижевна историја* 159 (2016): 257–292.
- ПАВИЋ, Милорад. *Војислав Илић његово време и дело: хроника једне јесничке породице*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2015.
- РАДОВИЋ, Слободан. *Краљев библиотекар: из животоа Добросаву Ружића (1854–1918)*. Чачак: Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“, 2014.
- РАИЧЕВИЋ, Горана. Радоје Домановић између идеализма и идолатрије. *Глишић и Домановић 1908–2008*. Светлана Велмар-Јанковић (ур.). Београд 2009: САНУ (Одељење језик и књижевност, књ, 19), 159–167.
- РАИЧЕВИЋ, Горана. Карневализација у делима *Код Хийерборејаца* и *Ембахаге* Милоша Црњанског. *Научни састај слависти у Вукове дане. Карневализација у српској књижевности* 47/2 (2018): 256–264. <<https://doi.org/10.18485/msc.2018.47.2.ch23>>
- РАИЧЕВИЋ, Горана. *Ајон и меланхолија: животој и дело Милоша Црњанског*. Нови Сад: Академска књига, 2021.
- РАЈИЋ, Сузана. *Владан Ђорђевић: биографија поузваној Обреновићевца*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2007.
- РУЖИЋ, Доброслав. *Ђергани*. Благоје Живковић (прир.). Београд: Нолит, 1965.
- РУЖИЋ, Доброслав. *Стеван Дечански: историја у 4 чина*. Београд: Музеј позоришне уметности Србије, 1997.
- РУЖИЋ, Доброслав М. *Жена и мириси: књија о жени и лејоји, љубави и раскоши, стијду и мирису*. Слободан Радовић (прир.). Чачак: Легенда, 2002.
- РУЖИЋ, Доброслав М. *Велики људи*. Слободан Радовић (прир.). Чачак: Легенда, 2004.
- РУЖИЋ, Доброслав М. *По Црној Гори: од Злајибора до Ловћена и Скадра*. Слободан Радовић (прир.). Подгорица: Цид, 2007.
- РУЖИЋ, Доброслав Д. Сусрети са Милошем Црњанским: забелешке и сећања чланова породице. *Црњански у Темишвару*: зборник радова са тематског скупа. Темишвар: Савез Срба у Румунији, 2014, 19–34.
- СКЕРЛИЋ, Јован. *Омладина и њена књижевност (1848–1871)*. Просвета, 1966.
- СТАНКОВИЋ, Борисав. *Заослашћина*. Владимир Јовичић (прир.). Београд: Просвета, 1985.
- СУБОТИЋ, Јован. *Крст и круна*. Београд: Музеј позоришне уметности Србије, 1977.
- ТРЕЂАКОВ, Стојан, Владимир Шовљански. *О Црњанском: архивије*. Нови Сад: Матица српска, 1993.
- ЦРЊАНСКИ, Милош. *Есеји и чланци II* (Историја, полемике, разговори). Ж. Стојковић (прир.). Београд: Задужбина МЦ, EDITIONS L'AGE D'HOMME, LAUSANNE, БИГЗ, СКЗ, 1999.
- ЦРЊАНСКИ, Милош. *Ембахаге*. Н. Мирков-Богдановић (прир.), Београд: Задужбина МЦ, Богословски факултет, 2010.

Gorana S. Raičević

DOBRA RUŽIĆ AND MILOŠ CRNJANSKI
(On an Encounter in the Eternity)

Summary

Starting from metaphysical possibility of an encounter between two men who had never met each other, the author of the paper compares the biographies of two Serbian intellectuals and authors in order to find a line of continuity/discontinuity of ideas and ideologies in Serbian politics and culture of 19th and 20th century. Having found parallels in their characters, as well as in their political engagement, in different epochs respectively, the author claims the leftist nature of their ideas and points to their readiness to fight for ideals of equality and justice, but denies anti-dynastic and revolutionary goals. Caring above all for national interests, both Miloš Crnjanski and his father-in-law Dobra Ružić, each in their own lifetime, were finding the middle ground with two monarchist regimes, being thoughtful about surviving and progress of Serbian nation in the Kingdom of Serbia, that is Yugoslavia. Hence, the national interests in both cases were placed far above ideology.

Одсек за српску књижевност
Филозофски факултет
Универзитет у Новом Саду
goranaraicevic@ff.uns.ac.rs